

H.F.M. Crombag & P.J. van Koppen (1991)
Praktische bezwaren: Psychologie voor juristen. In:
P.J. van Koppen & H.F.M. Crombag (red.), *De
menselijke factor: Psychologie voor juristen* (pp. 1-
5). Arnhem: Gouda Quint.

Hoofdstuk 1

Praktische bezwaren: psychologie voor juristen

H.F.M. Crombag en P.J. van Koppen

1. Het recht als gedragstechnologie

In dit boek schrijven psychologen¹ over het recht en het rechtsbedrijf. 'Waar bemoeien zij zich mee?' zou men kunnen vragen. Rechtspsychologen zijn echter geneigd te denken dat er tussen het recht en de psychologie een speciale band bestaat. Het recht is immers een verzameling gedragsregels. Die regels worden niet alleen gevormd en toegepast *door* mensen, maar zijn ook van toepassing *op* mensen. Dat maakt het recht tot een bij uitstek menselijke, wellicht al te menselijke aangelegenheid.

Rechtsregels hebben de pretentie het gedrag van mensen te beïnvloeden. Als zodanig zijn zij onderworpen aan restricties van psychologische aard. Om werkzaam te kunnen zijn, dienen zij rekening te houden met de mogelijkheden en onmogelijkheden van het menselijke gedrag: zij kunnen slechts voorschrijven wat menselijke mogelijk is, zij kunnen niet verbieden wat menselijk onvermijdelijk is. Alleen binnen die grenzen kan het recht werkzaam zijn. Dat is geen ethische kwestie, maar een praktische: rechtsregels die de beperkingen van de empirische psychologie schenden hebben geen praktische betekenis.

Er is nog een andere reden voor de nauwe verwevenheid van recht en psychologie. Voor vrijwel iedere juridische kwalificatie dienen, naast feitelijke, ook psychologische voorwaarden vervuld te zijn. In het strafrecht springt dat het meest in het oog: *Actus non facit reum nisi mens sit rea*. In het burgerlijke recht is het niet anders: geen aansprakelijkheid zonder schuld of aanvaard risico, geen overeenkomst zonder wilsovereenstemming tussen partijen. Het ziet ernaar uit dat vrijwel iedere rechterlijke beslissing tenminste ten dele ook een psychologische beslissing inhoudt, een beslissing over de aan- of afwezigheid van een psychologische toestand op enig moment. Sommigen, zoals Fleming,² zijn van mening dat die mening op een misverstand berust. 'Negligence,' zo merkt hij op, 'is not [...] a state of mind, but conduct.' Of een daad onrechtmatig is omdat er sprake is van onzorgvuldigheid, wordt niet met psychologische middelen vastgesteld, maar af-

1. Er zijn enkele uitzonderingen.

2. J.G. Fleming *An introduction to the law of torts*. Oxford: Clarendon (1967, p. 27).

geleid uit het concrete gedrag van partijen. Fleming lijkt te denken dat psychologen beschikken over middelen die hen rechtstreeks toegang verschaffen tot de geestelijke toestand van mensen, maar ook psychologen kunnen hun oordeel slechts baseren op wat zij uit observeerbaar gedrag van mensen kunnen of denken te kunnen afleiden.

Het recht is een gedragstechnologie, een middel om het gedrag van mensen in ordelijke en ordentelijke banen te leiden. Dat betekent dat het recht kan worden gezien als een tak van toegepaste psychologie. Misschien is het meer dan dat, misschien is het recht ook en zelfs in de eerste plaats de uitdrukking van een ideaal, een sociale filosofie die beschrijft hoe de maatschappelijke orde in elkaar moet steken als hij op het predicaat 'rechtsstaat' aanspraak wil kunnen maken. Maar in de praktijk van alledag zijn het recht en het rechtsbedrijf de technologie waarmee wij ons sociale gedrag reguleren en in die context is de allesoverheersende vraag of het werkt. Men kan zich afvragen of ons recht wel een adequate uitdrukking vormt van onze sociale filosofie en of onze sociale filosofie wel de best denkbare is. Dat zijn vragen voor rechtsfilosofen en rechtstheoretici. De vraag of het recht en de wijze waarop wij het in praktijk brengen in staat is om het gedrag van mensen daadwerkelijk te vormen, is onmiskenbaar een psychologische vraag.

Als dat waar is, waarom heeft het dan zo lang geduurd voor psychologen zich met het recht gingen bezig houden? De psychiaters, de sociologen en zelfs de economen gingen hen voor.

2. Een korte geschiedenis

Eigenlijk zijn de psychologen helemaal niet zo laat geweest met het richten van hun aandacht op het recht. Hun aandacht was lange tijd echter nogal eenzijdig gericht. Sinds vele jaren zijn er psychologen werkzaam geweest in de criminologie, welk terrein zij hebben gevormd tot wat men 'de psychologie van de crimineel' zou kunnen noemen. Het soort psychologie dat daarbij te pas kwam was hoofdzakelijk de differentiële psychologie, die zich bezig houdt met individuele verschillen tussen mensen en nauwelijks oog heeft voor de algemene wetmatigheden van het menselijke gedrag. Onder de 'twee disciplines van de psychologie,' zoals Lee Cronbach ze noemde,³ heeft er lange tijd slechts één oog gehad voor het recht en een soort criminologie geproduceerd, waarvan wij nu pas beginnen te beseffen dat zij opmerkelijk onsuccesvol is geweest.

Toch hebben ook de beoefenaren van de andere discipline in de psychologie enige aandacht gehad voor het recht en zijn toepassingen. Zo kan

3. L.J. Cronbach, 'The two disciplines in scientific psychology.' 12 *American Psychologist* 671-684 (1957).

men in het Duitse taalgebied al in 1910 een boek vinden met de titel *Die psychologische Grundlage des Rechts*,⁴ dat echter weinig invloed heeft gehad en nu geheel vergeten is. Meer invloed had, in de Angelsaksische wereld, het boek van Hugo Münsterberg *On the Witness Stand*, dat in 1908 verscheen.⁵ Het boek was het begin van wat nu de 'getuigenpsychologie' genoemd wordt, een van de meest aansprekende onderdelen van de hedendaagse rechtspsychologie. Terzijde merken wij op dat in het laatste hoofdstuk van dit boek Münsterberg uitdrukkelijk waarschuwt tegen de gedachte dat persoonlijkheidskenmerken van criminelen een goede grondslag vormen voor de verklaring en voorspelling van crimineel gedrag, een waarschuwing die echter verspild bleek aan generaties van toekomstige criminologen van psychologische komaf.

De uit Duitsland afkomstige en aan de Harvard universiteit werkzame Münsterberg was een van de meest invloedrijke psychologen van zijn tijd. Desondanks had zijn boek niet tot gevolg dat een nieuwe tak van toegepast psychologisch onderzoek ontstond. Gedurende de eerste helft van deze eeuw hebben talloze psychologen geprobeerd om hun kennis van menselijk gedrag dienstbaar te maken aan het onderwijs, de industrie en zelfs de oorlogsvoering. Voor al deze gebieden ontwikkelden zich takken van toegepaste psychologie. Voorzover psychologen zich met het recht bezighielden, bleef het lange tijd bij incidentele gevallen: een onderzoeker liep toevallig tegen zo'n probleem op en hield zich daar dan enige tijd mee bezig. Psychologen die van de studie van het recht en de rechtstoepassing hun beroep maken, zijn een relatief nieuw verschijnsel. Als een min of meer zelfstandig terrein van studie ontwikkelde de rechtspsychologie zich pas gedurende de afgelopen vijftien jaren. Een artikel van de Amerikaanse onderzoekster June Tapp in de *Annual Review of Psychology* van 1976 kan als het keerpunt worden gezien.⁶ De titel van haar stuk: *Psychology and Law: An Overture*, zegt dat met zoveel woorden, hoewel men ook zou kunnen menen dat haar landgenoot Hans Toch enkele jaren eerder de eerste stap in die richting zette.⁷

Hoe dat ook zij, toen Tapp in 1976 een eerste overzicht gaf van de rechtspsychologie, viel er al heel wat te melden. Haar artikel bevatte 199 referenties en die lijst was niet volledig.⁸ Sindsdien is de rechtspsychologie

4. A. Sturm, *Die psychologische Grundlage des Rechts*. Hannover: Helwigsche Verlagsbuchhandlung (1910).

5. H. Münsterberg *On the Witness Stand: Essays on Psychology and Crime*. New York: Doubleday, Page & Co (1908).

6. J.L. Tapp, 'Psychology and law: An overture.' *27 Annual Review of Psychology* 359-404 (1976).

7. H. Toch (ed.), *Legal and criminal psychology*. New York: Holt, Rinehart & Winston (1961).

8. Het belangrijke boek van John Hogarth, *Sentencing as a human process*. Toronto: University of Toronto Press (1971), ontbrak bijvoorbeeld.

tot bloei gekomen en thans moeten er duizenden rechtspsychologische publicaties zijn. Deze tak van toegepaste psychologie mag dan jong zijn, hij heeft nu al een omvang bereikt die niemand meer in zijn geheel kan overzien.

3. Het doel van dit boek

Dit boek is bedoeld als inleiding in de rechtspsychologie, dat wil zeggen in onderwerpen waarover — naar het oordeel van de redacteuren — juristen en anderen die in de rechtspraktijk werkzaam zijn iets zouden moeten weten. Wij denken niet dat iedere jurist op dit boek zit te wachten. De meesten onder hen zullen wel niet willen ontkennen dat kennis van hoe mensen in elkaar zitten nuttig zou kunnen zijn, in het algemeen en zelfs in de context van het recht, maar sommigen zullen menen dat zij zelf van die kennis beter af kunnen zien. Zij beschouwen het recht eerst en vooral als de uitdrukking van een sociale filosofie, bij de formulering en ontwikkeling waarvan men zich beter niet van de wijs kan laten brengen door wat men kan zien als ‘praktische bezwaren’. Dat zou er immers toe kunnen leiden dat men bij de formulering van die sociale filosofie a priori te veel concessies doet. Idealen verdienen het om puur en onversneden te worden afgekondigd. Dat zij in de praktijk niet altijd en volledig te realiseren zijn, is van later zorg. De redacteuren delen die mening niet: zij zijn van mening dat al bij de formulering van het recht de beperkingen van de menselijke aard verdisconteerd moeten worden. Zij menen bijvoorbeeld dat in de formulering zelf van de regels van het bewijsrecht de feilbaarheid van de menselijke waarneming en herinnering hun weerslag moeten vinden. Maar zelfs als men die mening niet deelt, dan nog is het onvermijdelijk dat juristen op enig moment in hun arbeid met die beperkingen worden geconfronteerd en er in hun besluitvorming rekening mee moeten houden. Dan vertrouwen op ‘wat immers ieder weet’ over mensen, zoals thans al te vaak gebeurt, lijkt ons bij de huidige stand van onze psychologische kennis een beroepsfout. Vandaar dit boek.

Het is gebruikelijk op deze plaats een overzicht te geven van de hoofdstukken die komen gaan. Daarvoor verwijzen wij de lezer naar de inhoudsopgave. Het is zinvoller hier stil te staan bij de onvolledigheid van het overzicht van de rechtspsychologie dat wordt gegeven. Bij de samenstelling van het boek waren wij afhankelijk van de in ons land beschikbare expertise. Er zijn onderwerpen die van belang zijn voor juristen en waarover psychologen iets weten en die toch in dit boek niet voorkomen, omdat wij ervoor in eigen land geen terzake kundige auteur konden vinden. Er zijn tevens onderwerpen te bedenken, die van belang zouden zijn voor juristen en waarover psychologen iets zouden behoren te weten, maar waarover zij de facto niets of onvoldoende weten, niet in eigen land en niet daarbuiten. Ook

die komen in dit boek dus niet voor. Wat er wel voorkomt is een keuze, die door de orde die wij in de opeenvolging van de bijdragen hebben proberen aan te brengen een schijn van volledigheid suggereert, die echter niet bedoeld is.

Met één uitzondering zijn alle hoofdstukken speciaal voor dit boek geschreven. Alleen 'Tien Identificaties door Ooggetuigen: Logische en Procedurele Problemen' door W.A. Wagenaar en E.F. Loftus is naar Engels origineel bewerkt door H.F.M. Crombag. Het initiatief tot dit boek werd genomen door het Nederlands Instituut voor Psychologen (NIP). De tekst werd vanuit een consumentenperspectief kritisch doorgelezen door drs. P. Kooiman en mevr. B. Renaud, rechtenstudenten aan de Erasmus Universiteit. De werkzaamheden van beide redacteurs werd mede mogelijk gemaakt door de gastvrijheid van het Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS) te Wassenaar.